

ERKÖLCS VALLÁS NÉLKÜL?

Minden laicizáló törekvés felveti az erkölcs problémáját. Így a fakultatív hitoktatás felvetésével kapcsolatban is nyomban felmerül a kérdés, hogy valláserkölcs helyett milyen erkölcsöt tanítsanak és kövessenek? Aktuális tehát az autonóm erkölcs behatóbb szemügyrevétele.

A vallástól függetlenített autonóm erkölcs hívei rendszerint úgy jelentkeznek, mint valami hatékonyabb erkölcsiség bajnokai és ezért úgy látszik, mintha szemben állanának az erkölcsi relativizmussal. De ez csak látszat, mert az autonóm erkölcs — kivétel nélkül minden változatában — ugyancsak relativ erkölcs. Végeredményben is csak ez a két kategória létezik: abszolút erkölcs, ami nem más, mint a valláserkölcs, — és relativ erkölcs, ami nem más, mint a laikus erkölcs. Hiába van az autonóm erkölcs hirdetőinek az erkölcs szerepéről magasabb, esetenként, mondhatnánk szinte magasztosabb felfogásuk, gyakorlatilag ez nem sokat jelent. És nem különíti el őket azoktól, akik nyíltan is az erkölcs relativitását vallják, mert az egyén és a társadalmi élet számára valami más erkölcsi rendszert ők sem tudnak adni. Okos fejtegetésekkel és szép szólamokkal pedig nem lehet az embereket az erény útján vezetni, a társadalom számára szükséges erkölcsi értékeket és erőforrásokat biztosítani.

Gyakorlatban az erkölcs szociális szerepe és értéke azon fordul, *milyen* az a felelősségérzet, amelyet az egyes egyénekből kivált? De milyen lehet az az erkölcs és felelősség, amelyet az ember önmagában és önmagából, tehát magából a romlás talajából, fejleszt! Hiába jön úgy az autonóm erkölcs, mintha abszolút értelemben állana az erkölcs alapján, ha ezt az abszolút alapot önmagában véli megtalálni. Természetes, hogy relativizmusa így nyomban kiütközik, mert soha nem képes az egyetemest és a teljeset egybefogni, mindig valamilyen kiragadott és megszeretett szempontot vagy érdeket vesz fel, helyez a középpontba és kíván abszolút értékűnek feltüntetni (pl. közjólét, kultúrhaladás stb.); ugyanakkor pedig más szempontokat és érdekeket, amelyekkel pedig ugyanennyi joggal lehetett volna ezt megcsinálni, egyszerűen elhanyagol. Abszolút, mindig, mindenkivel szemben, mindenütt érvényes erkölcs csak az az erkölcs lehet, amely a valláson keresztül az Abszolútumban van beléhorgonyozva. Ezért az autonómistáknál következetesebbek önmagukhoz azok, akik nyíltan a relativ erkölcs mellé szegődtek azért, mert nem ismerik el, hogy létezik változatlan, abszolút erkölcs és az erkölcsöt nemcsak mindenkor változóknak, hanem hasznossági szempontok szerint *változtathatóknak* is kívánják tekinteni.

Az autonóm erkölcsnek mindennél nagyobb hibája, hogy emellett az egyén *a felelősség kérdését önmagával intézi el*. Ami annyit jelent, hogy Én, az egyén vagyok a végső instancia és nem ismerem el magam felett más erkölcsi fórumot. Ez pedig az erkölcsi relativizmus kiteljesülésének forrása lesz. Végzetes súlyponteltolódás következik így be, amely csődbe viszi ezt az egész erkölcsi rendszert. Abszolút valláserkölcs mellett az emberi cselekvéseket azok forrásáig, a szándékig meőőn tartja a lelkiismeret ellenőrzés alatt; autonóm erkölcs mellett az érdeken keresztül az akaratra tolódik el minden. És ezzel voltaképp értelmetlenné válik az erkölcs. Nincs értelme, hogy egyáltalán fel is vessük az alapvető erkölcsi kérdést: mi a jó, mi a rossz? — Mert hiszen ebben az Istentől és

vallástól elszakadás révén megszerzett függetlenségben természetesen mindig az a jó és helyes, amit akarok. És természetesen mindig azt akarom, amit érdekebben állónak vélek. Ide primitívizálódik az egész erkölcsi motiváció, amely aztán könnyen oda is vezet, ahova pl. Max Stirner jutott, aki erkölcsi felfogásáról ilyen értelemben tesz vallomást:

„Mi közöm Istenhez, emberhez, jóhoz, szabadhoz, igazsághoz, — én egyedül a magamé vagyok, mert én egyetlen vagyok. Önmagam felett nincsen semmi.” (Der Einzige und Eigentum.) Ez pedig már az amorális állomása. Amíg ideérünk, elhagyogatjuk lassan életünk legkomolyabb értékeit, többek közt még az egészséges iudiciumot is. Valóban nincs másképp, mint ahogyan Bognár Cecil mondja: „Aki a saját véleményét teszi meg az igazság, cselekvési módját pedig az erkölcs egyedüli mértékének, elveszti képességét, hogy magát és másokat helyesen ítélje meg”.

Mert ugyan ki hederít arra a bíróra, aki ő sajátmaga? Az ilyen bíró akkor húny szemet, amikor akarom, akkor szólal meg, amikor akarom, azt mondja, amit akarok, — ha pedig mégis mást akarna mondani, úgy hallgattatom el, ahogyan akarom. Lelkiismeretünk és erkölcsi életünk olyan lesz, mint a harmonika: tetszés szerint húzhatjuk vagy szoríthatjuk, — úgy játszunk rajta, ahogyan jól esik. Mindennapos életünk azonban az ilyen harmonikás erkölcs mellett éppen nem a rend és a harmónia jegyében alakul. Hanem úgy, ahogyan Carlyle fest erről nagy távlatokat fogva, pontos helyzetképet:

„...a való élet megmutatta, mivé lett az ember, amióta megszűnt hallgatni a legfőbb bírónak, Istennek parancsoló szavára s mily állapotba sodródott a társadalom, amióta a keresztény erkölcsnek helyét az autonóm etika foglalta el. A fékjüktől szabadult szenvedélyek pokollá változtatták a földet és az emberek esedezve kiáltanak oly erkölcsstan után, amely képes a romboló szenvedélyek hatalmának gátat vetni”. (Chartism 34.)

Amikor első ízben talákoztam az autonóm erkölcsi szemlélettel, nem tehetek róla, de nyomban egy indiai bűvészműtatvány jutott eszembe, amelyről valamelyik indiai útleírásban olvastam. A „fakír” (így nevezte a szerző) feldob a levegőbe egy kötelet, a kötél a levegőben megmerevedik és a fakír felmászik rajta... Nem tartozik sem a földhöz, sem az éghez, — csak sajátmagához. Fittyet hány a gravitációnak és minden más realitásnak, — csak lóg. De mit ér el ezzel? Hova jut így el? Haszontalan szemfényvesztés az egész.

* * *

Ha az autonóm etikát bölcséleti kiteljesülésében kívánjuk megismerni, ezt Kantnál találjuk meg. Hihetetlenül és megdöbbentően okos oktalanság, amit Kant ebben a vonatkozásban véghezvitt. Nála az imperatív „sollen” szerepel abszolút és kategorikus erkölcsi alapként. Legyen, mert így kell lennie! Ezzel van minden elintézve. A sokat kérdező gyereket intézik el így, ilyen kategorikusan. De az se hagyja magát és nem szűnik meg tovább kérdezősködni, mert érdeklik az okok és a részletek. Mi sem hagyhatjuk a felmerülő kérdéseket: Ki mondja ki ezt a „sollen”-t? Kinek van joga ezt megparancsolni? *Ha nem engedelmességek, ki szerrez annak érvényi? Ki itt a törvényhozó?* De ezek a kérdések válasz nélkül maradnak. Szóval: törvény törvényhozó nélkül, parancs parancsoló nélkül, tekintély önmagában és önmagáért. Hát nem a fakír kötele ez? Ezzel az erkölccsel aligha lehetünk az életre felvértezett harcosok, legfeljebb erkölcsi mutatványosok.

És ha kíváncsiak vagyunk, hogyan gondolta el Kant ezt a zseniális képtelenséget, a magyarázatot a kor szellemében kell keresnünk. Annak a kornak szellemi légköre telítve volt az emberi nagyságtól és méltóság-

tól való elkapotottság miazmaival. Az emberi tudás elért eredményei felett érzett gőg elborította és gőzével elhomályosította a legokosabb agyakat is. Ez tipikus tünet egyébként olyan korokban, amikor valami még csak kezdődik. A kezdeti, későbbi szemléletben száználmas kis eredmények azok, amelyek vérmes reményekre izgatnak és ezzel elkapotottá tesznek. Amikor aztán a haladás valóban kibontakozik és a tudás elmélyül, a tudós fejek ismét alázatosan hajolnak meg. Kantnál is az erkölcsnek azért kellett autonómnak lennie, mert a kor szemléletében az ember nagyságával és méltóságával nem lett volna összeegyeztethető, ha az az ember, aki ennyi mindenre képes, mint amennyire ők látták képesnek, éppen az erkölcsét ne tudná saját maga és sajátmagából kialakítani, hanem kívülről vagy felülről kelljen elfogadnia. A heteronómia, az „idegen” beavatkozás gondolata látszott tehát elviselhetetlenek előttük.

Kantot szeretik úgy beállítani, mint a nagy „Zermalmer”-t, aki a Tiszta Ész pörölycsapásaival összezúzta az egész metafizikát. Ez a beállítás egészen önkényes és téves. Kant ezt nem tette, nem is akarta tenni. Ő csak arra törekedett, hogy megszabja a metafizikának a maga helyét. Német is volt, meg ráadásul tanár is volt, mi sem természetesebb tehát, mint hogy szenvedélyes rendcsináló volt. Pontosan kicirkalmazott rendet akart csinálni a szellem birodalmában is. Csakhogy mi lesz abból, ha valaki ott akar új rendet csinálni, ahol már megvan a dolgok meghatározott rendje? Természetesen csakis zavar és rendtelenség.

A metafizika Kantnak tulajdonított szétzúzásából pedig annyi az igaz, hogy Kant valóban nem akart tudni a metafizikáról azon a határon innen, amit a „rend” kedvéért egy kissé önkényesen megvont; de igaz az is hogy „a, maga helyén” egyébként nagyon is elismerte a metafizika létjogosultságát és szükségességét. Kant igenis a tiszta ész követelményeként elfogadta Isten létezését és a lélek halhatatlanságát. Azért, mert e nélkül minden értelmetlen lenne. De ennek ellenére, minthogy az ő sajátos rendcsinálása mellett az erkölcsöt az ember autonóm hatáskörébe utalta, az autonóm etika bölcselője lett.

Csakhogy mit lehet az ilyen autonóm erkölccsel kezdeni? Az erkölcs nem elvont spekulációra való, hanem olyan mindennapos létszükséglet, akár a kenyérünk vagy a kávénk. Jól mondja Thomas Garrigue Masaryk: „Nem kell nekünk erkölcs és vallás in abstracto, a rendszerekben és könyvekben, hanem az életben, a gazdálkodásban és a politikában. Az etika nem az íróasztal számára való, a vallás nemcsak a templomba való. Minden gondolkodás és cselekvés alá van vetve az etika szabályainak. Mégpedig minden embernek gondolkodása és egyformán”. (Soziale Frage 131.)

De hogyan felelhetne meg a gyakorlati szükségletre az olyan erkölcs, amely nemcsak felsőbb hatalomtól, hanem az élettapasztalatoktól függetlenül létezik, amely így nem is a cselekedet tartalmára, hanem csak annak külső formájára vonatkozik. Az erkölcs egész problematikája így intéződik el: elégséges magának az észnek parancsa, hogy cselekedjél erkölcsösen!

Az erkölcs ilyen felfogás mellett gyökértelen és az élet számára való felhasználhatóságtól távol fekszik. Kövessük csak egy kissé ezt a felfogást. A cselekedet itt akkor erkölcsös, ha pusztán kötelességből hajtjuk végre, az ész diktálta parancsból. Tehát: a kötelesség az oka is, meg az alapja is magának a kötelesség teljesítésének. A kötelesség az, ami kötelez, de az is a kötelesség, amire kötelez. Boldogulni vele annál nehezebb. A motívumok itt nem számítanak. Pedig létezésükről és harcukról bensőnkben nemcsak a regényírók tudnak, hanem ezt magunk is állandóan figyelhetjük magunkban. És különösen a szándékainknál és elhatározásainknál állandóan szereplő ellenpárnak: a szeretetnek és gyűlölet-

nek jelentkezését, amint minden cselekedetünket erkölcsileg színezi és minősíti.

Elvontan szemlélve is kiábrándító ez az etika, de ha gyakorlati hatását mérjük és következményeit gondoljuk végig, szörnyű veszélyessé-
gére is rá kell döbbenünk. Mert, ha az erkölcsi kategorikus imperatívust a teoretikus ész diktálja és így az erkölcsi cselekvés az eszes cselekvést jelenti, akkor *erkölcsösen cselekedni annyit jelent, mint okosan cselekedni*. Ez pedig a gyakorlati élet nyelvére fordítva nem mást jelent, mint magát a *machiavellizmust*. És valóban így is van, mindenfajta autonóm erkölcsi felfogásnak, akárhonnán indul ki, logikai szükségszerűséggel ide kell vezetnie.

Igy aztán az autonóm erkölcsöt kitűnően használhatják a machiavelisták, mert ők mi mást is akarnak mindig, mint „okosan” cselekedni? De semmire se mehet vele a valóban erkölcsös ember, aki, ha úgy fordul, nem *okosan*, hanem *jól* akar cselekedni. Ez az erkölcs közösséget vállal a ravasz politikai sikeres fogásaival, de nem vállal közösséget az önmagát másokért feláldozó egyén, legnemesebb motívumokból véghezvitt cselekedetével, ha ez „oktalannak” látszik.

Schopenhaueről nemigen mondhatjuk, hogy a keresztény filozófusok közé tartozik. De azért a Kant-féle autonóm etikától mégis elborzadt és a logikai szükségszerűség erejével jutott arra a megállapításra, hogy *az erkölcs nem nélkülözhet egy másik világgal való összeköttetést és innen nyert segítséget*. Ő éppen a Kant által elhanyagolt motívumokra vetette rá magát. Szerinte a részvéten kívül még két indító oka van cselekvésünknek: az egoizmus és a gonoszság. De az önzés a fő és alap indítóok úgy az embernél, mint az állatnál. Ő ezt a motívumot természeténél fogva határtalannak látja, minden felett uralkodónak. Jelszava: mindent nekem, másnak semmit! Kantnak formai ítéletekből összekötődő erkölcsstanában honnan lenne elég erő ahhoz, hogy megfékezze a kívánságok rohamát, a szenvedélyek viharát és az egoizmus óriását? Éppen ezért az ember amorális hajlamainak lehetetlen másként korlátokat szabni, csak egy másik világból vett segítséggel. (Die beiden Grundprobleme der Ethik.)

* * *

De éppen ez az, amiről az autonómisták tudni sem akarnak. Inkább maradnak a fakir kötelénél. Hiszen az egész irányzatnak az a törekvés a kiindulási pontja (lélektanilag), hogy minden olyan megkötöttségből, ami a vallással és Isten létének elismerésével jár, szabadok lehessenek. Kantra ez még sem áll, mert bár az autonóm etika Kantban akadt hatalmas elméjű rendszerbe foglalójára, Kant voltaképp még sem tartozik közéjük. Mert ő nem gyakorlati célkitűzések, nem konkrét elgondolások érdekében alakított ki autonóm erkölcsöt, mint a többiek, — nála *spekulatív* úgy az egész. A többiek mind *akarnak vele valamit*. Így kezdődött és így van ez mai napig is az autonóm erkölcs minden hirdetőjének és követőjének esetében.

Kezdődött az irányzat Helvetiusnál és Smith-nél. Ővék a kezdeményezés abban, hogy az erkölcsöt el kell szakítani a vallástól. Legjellegzetesebb képviselője a pozitivistá Comte. Lám, nála is milyen megkapó és magasztos mindaz, amit hirdet. Hogy az ember másnak éljen, magát felebarátai érdekeinek szentelje. Azért éljen, hogy a *közjót* előmozdítsa. „Vivre pour autrui”. — Ez a jelszava rajongó altruizmusának. Erkölcsstana szerint erkölcsös az, ami az emberiség javát célozza, erkölcsstelen, ami a közjót sérti, — egyéb cselekedetek, amelyek a közjóval nincsenek összefüggésben, erkölcsileg közömbösek.

De mi az a közjó? Nyilvánvaló, hogy minden hatalmi csoport és

irányzat a maga érdeke, felfogása, izlése szerint eltérően értelmezi. Teljesen relatív alap ez. És mi lesz mindazokkal az emberi cselekvésekkel, amelyek egyik vagy másik felfogás szerint erkölcsileg közömbösek, mert nem érintik azt, amit közjónak tekintenek, de valójában az erkölcsöt nagyon is érintik? Ki mondja meg, hogy ezek jók vagy rosszak? És hogyan érvényesítsék és kövessék a közjával kapcsolatos felfogásbeli változásokat? Hol az a mérték és irányító eszköz, amelyet itt alkalmazni és a követéshez felhasználni lehet?

És legfőként, mi a megoldás, a helyes erkölcsi ítélet akkor, ha a soha ki nem küszöbölhető valláserkölc és az ehhez változatlanul ragaszkodó közfelfogás szerint is erkölcstelennek tartott cselekmény (csalás, erőszak, megtévesztés, gyilkosság stb.) adott esetekben (relatív értékelés mellett) *a közre hasznosnak látszik?* Lehet így is előmozdítani a köz javát? Erkölcsössé lesz így az erkölcstelen? A közjóléti etikából logikusan mindenestre ez következik. De akkor az ilyen elvileg „magasztos” etika is csak odaér, ahova minden relativista és autonóm etika könnyen elsodródhat (mi tarthatná vissza?), *a machiavellizmus és az amorálitás szakadéka*hoz.

Ennél a közjóléti etikánál nem jobb a *kultúrhaladás* etikája sem. Ez azt hirdeti, hogy a kultúrhaladás a legfőbb jó, ennek előmozdításában kell keresni az erkölcsösség lényegét és mértékét. Ennek is vállalnia kell a mindenfajta autonóm erkölccsel velejáró válaszolhatatlan kérdéseket, kiegyenlíthetetlen belső ellenmondásokat, az ebből származó meghasonlásokat. Jóllehet mindezek magára az irányzatra is veszélyt jelentenek.

Pedig hát hogyan is hirdethetnek egyszerre autonóm erkölcsiséget és ugyanakkor pl. *egyenlőséget?* Ahol a köz java vagy a kultúrhaladás érdekében elért siker állapít meg társadalmi értéket és erényt, ott ezen az alapon a társadalom tagjai közt a legélesebb megkülönböztetéseknek kell keletkeznie. Javakban, jogokban, társadalmi helyzetben egyaránt.

Az elmélet és gyakorlat, az elv és megvalósulás folyton üti egymást. *Elvileg* az erkölcsi autonómia nem amorális, mert hiszen mindig támaszkodik valamire, amivel az abszolút erkölcs alapját, Isten akaratát, mint az erkölcsi norma vallásközvetítette forrását helyettesíteni akarja, de gyakorlatban képtelen megvonni a *határt* morális és amorális közt. *Boldogságot* ígér az embereknek, pedig mindig csak külső javakat tart szem előtt. A külső javak hiánya elégedetlenné és boldogtalanná tehet, de megléttük azért még nem tesz boldoggá. A boldogságot a lélek belső harmóniájában találjuk meg. *A haladás* a folyton emlegetett legfőbb jó; de a haladás a materiális síneken csak dőcöghet. Csak az ember belső értékeiből, nemes motívumokból táplálkozó szándékaiból eredő áramlás képes azt felkapni és emberhez méltó szárnyalással magasba lendíteni.

Altruizmus, közjó, kultúrhaladás, — mindmegannyi ideál, amely az emberek önzetlensége, áldozatosága, önmegtágadása, hősi erőfeszítése nélkül csak üres jelszó marad. De ha a vallást elvetik, hogyan, mivel akarnak önmegtágadó, önzetlen és áldozatos egyéneket és tömegeket nevelni? És ki legyen az *erkölcsi ideál?* A szentek, önfeláldozó hősök helyett talán a közéleti sikerek lovagjai? Vagy a tehetséges tudósok, művészek, felfedezők? És ezeket ne csak elért eredményeikért ünnepeljük, hanem mint emberek is ideáljaink legyenek? Hiszen akad köztük számos, aki mint ember silány, nem egyszer visszataszító és erkölcstelen. Így aztán könnyen olyan erkölcsi tájakra sodródhatunk, amelyeken az embertelenség is erényként virul és egy Hitler is milliók eszményképe lehet.

Az autonóm erkölcs rendszerint egészen szoros kapcsolatba kerül a determinizmussal. De a *felelősségrevonást* az autonomisták sem tudják nélkülözni, sőt nagyon is gyakorolni kívánják. Pedig hát hogyan lehet bárkit felelősségre vonni, ha nem is cselekedhetett másként, mint ahogyan

cselekedett? Kelsen pl. kénytelen fikciós „beszámítási pontokat“ felvenni és ezekkel operálni, ami bizony szánalmasan erőszakolt megoldás.

* * *

Az az alapvető hiba, amelyben az autonóm erkölcs a felelősség kérdésében leledzik, végül is kátyúba viszi. Egészen addig még nincs is olyan nagy baj, amíg a *szankció* kérdése fel nem merül. De előbb-utóbb fel kell merülnie, hisz az autonóm erkölcsöt nagyon is alkalmazni, a vállalserkölcscsel szembeállítani és meghatározott törekvések érdekében felhasználni akarják. És amikor erre kerül a sor, *végzetes választút elé kerülnek*. Vagy bele kell nyugodni, hogy az autonóm erkölcs hasznavehetetlen, — vagy fel kell adni magát az autonómia gondolatát.

Mert valóban, mit ér a norma szankció nélkül? Szankció nélkül nemcsak a jog, hanem az erkölcs ügye sem komoly. Olyan, mint a gyermekek játéka, amelynél ha követik a játéknál irányadó szabályokat, jó, — ha nem követik, az ellen se lehet semmit tenni. Akinek így nem tetszik a játék, másként is játszhat, vagy pedig bármikor kiállhat a játékból. De a társadalomból nem lehet kiállani. A társadalomnak nem mindegy, hogy követik-e az erkölcsi normákat, mert kellő erkölcsi fedezet nélkül a jogi normák is hatástalanok lehetnek, és a társadalomnak a jogi szabályozáson kívül fekvő céljai is vannak. A szankció tehát mindenképpen nélkülözhetetlennek tűnik fel. És abból, hogy az autonóm erkölcs hívei is előbb-utóbb kénytelenek ezt felismerni, valami nagyon furcsa dolog sül ki.

Ugyanazok, akik elvileg az erkölcsi életet minden külső beavatkozás (heteronómia) ellen védelmezni és ettől mentesíteni kívánják, amikor odaérnek, hogy mit ér az erkölcs, ha csak jámbor óhaj marad, és hogy ne maradjon az, *szükség van az emberen kívül álló hatalomra és tekintélyre*, amely az erkölcsöt szankcionálja, — *ezt a segítséget az államtól kéri*. De hova is fordulhatnának, ha már egyszer Istent kikapcsolták? Így nyílik azután rés, amelyen keresztül a nagy Moloch, az állami mindenhatóság bálványiszörnye bevonulhat életünkbe, hogy megeméssze minden szabadságunkat. Mert ennek szőröstől-bőröstől, testestől-lelkestől kell az ember és annak egész élete.

Állami erkölcs! Ám, ha Isten és vallás szerepe erkölcsi életünkbe heteronóm? Ez idegen beavatkozás? Az állami beavatkozás nem heteronóm?! És hogyan is tudná az állam az erkölcsöt szankcionálni? (Elég feladat neki a jog szankcionálása.) Honnan venné erre az eszközöket? Hogyan, mivel tudna elérni oda, ahol az ember belső meggyőződése és elhatározásai *az Istennel szemben érzett lelkiismereti felelősség ellenőrzése alatt* érlelődnek? Az állam már csak ennek a külső világban is megnyilvánuló eredményeit érheti el. Hogyan akarja a vallás életirányító hatását pótolni a bennünk rejtve lejátszódó erkölcsi motivációnál? Minderre nem is vállalkozhat. Ha mégis vállalkoznék, nem lenne ennél életszükítőbb és szellemnyomorítóbb vállalkozás! Mi lesz abból, ha megkíséreljük az erkölcs és a szellem végtelen világát beszorítani napi érdekek és események szűk kereteibe, vagy az államraison csapdáiba? *Az erkölcsnek a folyton változó szociális élet nem-változó, szilárd alapjának kell lennie*. Ha maga az erkölcs is változik, inog és rogyadozik minden, mint a moscsárra épített ház. Az állam a folytonos változóság jegyében él. Érdekei, formája, rendszere, politikája, képviselői folyton változnak. Jönnek, mennek, cserélődnek, — mialatt maradnak, azalatt is folyton módosítják többnyire momentán céljaikat és törekvéseiket. És kalandorok, kizsákmányoló, elnyomó, csalással, erőszakkal operáló machavellisztikus egyének, csoportok, szövetkezések kezébe is juthat az államhatalom. És akkor az ilyen